

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК РЕСУРС ЕКСПЛУАТАЦІЇ В ДЕСТРУКТИВНОМУ КУЛЬТІ

У статті розглядається соціальна адаптація особистості як чинник експлуатації в деструктивних культурах, що призводить до культової психічної залежності особистості.

Ключові слова: соціальна адаптація, деструктивний культ, психологічне насильство, деструктивний контроль свідомості.

The article analyzes the principle psychological approaches to the analysis of the professionally significant qualities of psychologist. On the basis of the theoretical-methodological analysis the author distinguishes the motivational-valuable, cognitive, emotional-volitional, moral-regulative, and communicative qualities.

Key words: professionalism, professionally significant qualities, empathy, tolerance.

У своєму дослідженні ми виходимо з того, що деструктивний культ – це мала контактна група, для якої характерна наявність особливого психологічного клімату з використанням психологічного насильства, специфічної системи цінностей, ритуалів, міфологем та мови, що дає змогу деструктивно впливати на особистість, здійснювати дезорганізацію системи її значущих життєвих стосунків і трансформувати світогляд, забезпечувати надмотивацію в напрямі досягнення цілей культової групи, не викликаючи при цьому дії захисних механізмів. У колах дослідників не вщухають дискусії щодо соціально-психологічних механізмів впливу деструктивного культу на особистість. У статті ми здійснили спробу обґрунтувати тезу про те, що дії, спрямовані на порушення соціальної адаптації людини, можна розглядати як один із чинників психологічного насильства та деструктивного контролю свідомості.

Мета статті: показати, як об'єктивні соціально-психологічні закономірності соціальної адаптації стають механізмами узалежнення adeptів у деструктивних культурах.

У вітчизняній психологічній науці вивчення феноменів соціальної адаптації представлено у двох парадигмах: концепції діяльності [1] і теорії психічного як процесу [2]. У дослідженнях, що базуються на концепції діяльності О.Леонтьєва, адаптація особистості трактується як активне засвоєння індивідом соціального досвіду, оволодіння навиками спілкування, соціальними ролями. Другий напрям у вивченні адаптаційного процесу базується на теорії психічного як процесу. Автори, що вивчають адаптацію особистості з позицій цього підходу, визначають її через поняття «психологічної включеності» індивіда в соціальне середовище.

Останнім часом прикладні аспекти проблеми адаптації особистості розробляються вітчизняними психологами за багатьма напрямками. У прикладних галузях (медичній психології, патопсихології, у дослідженнях девіантної поведінки й т. ін.) чимало уваги приділяється забезпеченню адаптації індивіда в тому або іншому середовищі й подоланню його дезадаптації [3, с.92]. Для розуміння соціально-психологічних аспектів адаптації особистості в умовах соціально-економічної кризи нашого суспільства велике значення мають дослі-

дження як із сучасних проблем адаптації особистості в цілому, так і з окремих аспектів адаптації. Таким чином, проблема адаптації особистості досліджується вітчизняними вченими широко й усебічно. Актуальність таких наукових досліджень пояснюється перш за все практичними потребами нашого суспільства.

Психологічний словник трактує адаптацію особистості як постійний процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища та як результат цього процесу. «Основні типи адаптаційного процесу: тип, що характеризується переважанням активної дії на соціальне середовище, і тип, що визначається пасивним, конформним ухваленням мети й ціннісних орієнтацій групи, – формуються залежно від структури потреб і мотивів індивіда» [4, с.11]. Як додатковий можна виділити ще один тип, коли активність суб'єкта направлена на пошук для себе такого середовища, яке б найкращим чином гармоніювало з його індивідуальними й особистими властивостями [3]. При цьому може спостерігатися реакція уникнення або відхід з того середовища, яке не гармоніює з індивідуальними та особистими рисами [5]. «Проте в людській поведінці відхід із середовища може набувати не тільки фізичних (зміна ареалу розселення), а й інших форм, як-то різні психологічні захисти» [6, с.13].

А.Налчаджян розуміє під адаптацією «той соціально-психологічний процес, який за сприятливого перебігу приводить особу до стану адаптованості» [7, с.18]. Стан соціально-психологічної адаптованості він характеризує як стан взаємостосунків особи й групи, коли особа без тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє свої основні соціогенні потреби, повною мірою йде назустріч тим рольовим очікуванням, які пред'являє до неї еталонна група, і переживає стан самоутвердження. І.Кряжева тлумачить адаптованість особистості як оптимальну реалізацію внутрішніх можливостей, здібностей людини та її особового потенціалу в значущій сфері [8]. А.Сіомичев, коли йдеться про адаптованість, має на увазі «ступінь відповідності психічних можливостей людини вимогам діяльності в заданих умовах» [9, с.8]. Поряд з адаптованістю він вводить поняття «адаптивної», тобто здатності людини виробляти адекватні умовам способи поведінки й діяльності на основі притаманних їй властивостей. А.Растігеев позначає здатність до адаптації терміном «адаптагенність» [10, с.4].

На думку В.Петровського, поняттям, протилежним до адаптивної активності, є неадаптивна, яка виражається в тому, що «між метою і результатом активності індивіда складаються суперечливі відносини: намір не збігається з діянням, задум з утіленням, спонука до дії – з її підсумком» [11, с.197,198]. Петровський виділяє три сфери прояву неадаптивної активності: 1) наочна діяльність; 2) спілкування; 3) самосвідомість.

У контексті нашого дослідження особливе значення мають активно-неадаптивні тенденції самосвідомості, однією з форм яких є пошук значення власного життя, коли перевага віддається не раціональному шляхові пізнання, а релігійному. Іншою формою прояву активно-неадаптивних тенденцій у цій сфері є прагнення до переживання себе в змінених станах свідомості. «Неадаптивність цієї тенденції полягає в нестійкості балансу між переживанням самототожності Я і самонетотожності Не Я, що в одному випадку веде до пере-

живання емоційної дифіцитарності, тобто недостатності, в іншому – до деперсоніфікації» [11, с.203, 204]. При цьому ситуації, які раніше породжували незвичні переживання, із часом утрачають новизну, позбавляючи індивіда цих переживань, що спонукає його до пошуку нових. Цей механізм може спричинювати як регрес особистості, так і її розвиток, тобто поняття «неадаптивної» не можна розглядати тільки як порушення адаптації.

Аналіз поняття «неадаптивного» (неадаптованості) зустрічається і в працях інших авторів [12; 13]. У контексті теми цього дослідження важливим видається висновок Н.Ядова про те, що неадаптовані працівники, по-перше, зорієнтовані здебільшого на зовнішньо регулятивний стиль поведінки у виробничій ситуації, по-друге, значно менше сприймають виробничу ситуацію як сприятливу для самореалізації й прагнуть реалізувати себе в інших сферах діяльності [13, с.97].

Деякі автори виділяють хвороби, порушення, суперечності й критичні періоди адаптації особистості. Так, Ю.Темпер і Ю.Ландишев підкреслюють, що вирішальну роль у розвитку хвороб адаптації «відіграють негативні емоції, особливо те, що діють тривало. Емоційні переживання можуть призвести до серйозних психологічних, поведінкових і фізіологічних розладів з порушенням працездатності та соціальних відносин» [14, с.74].

І. Нікіташина відносить до суб'єктивних переживань, що супроводжують адаптаційні порушення, такі особисті особливості, як «схильність до гострого переживання невдач, хвилювання, підвищеного відчуття вини разом із самокритичним ставленням до своїх недоліків, невпевненістю в собі, зниженням рівня оптимізму, життєлюбності та активності» [15, с.13].

Резюмуючи вищевикладене, слід відзначити, що порушення й хвороби адаптації особистості, особливо в критичні періоди, можуть перерости в її дезадаптацію, оскільки «межі адаптивних можливостей людини не є безмежними» [7, с.41].

З погляду психоаналітичної концепції адаптація особи визначається її емоційним станом. Так, якщо система психологічного захисту здатна захистити свідомість від конфлікту, то вважається, що особа адаптована. У тому випадку, коли захисні реакції виявляються недостатніми для того, щоб усунути зі свідомості тривогу, стан фрустрації посилюється й провокує виникнення клінічної симптоматики, що дає змогу діагностувати дезадаптацію особи [16]. Відповідно до введених З.Фрейдом понять алопластичних та аутопластичних змін психоаналітики розрізняють два різновиди адаптації: алопластична адаптація шляхом здійснення особою змін зовнішнього середовища для приведення його відповідно до своїх потреб; аутопластична адаптація шляхом зміни самої особи, завдяки чому вона пристосовується до середовища.

До двох названих різновидів адаптації особи німецький психоаналітик Г.Гартман додає ще одну – пошук особою середовища, яке було б сприятливим для її функціонування. Визнаючи велике значення конфліктів у розвитку особистості, він відзначає, що не всяка адаптація до середовища, не всякий процес навчання й дозрівання є конфліктними. Процеси сприймання, мислення, мовлення, запам'ятовування, творчості можуть бути вільними від конфліктів, що

дало дослідникові підстави ввести термін «вільна від конфліктів сфера Я» (conflict-free ego sphere) [17].

На думку Г.Гартмана, адаптація включає як процеси, пов'язані з конфліктами, так і ті, які входять у «вільну від конфліктів сферу Я». Він стверджує, що багато проблем, пов'язаних із розвитком характеру, таланту, методів захисту в певних ситуаціях не можуть бути розв'язаними лише в термінах інстинктів і конфліктів. Великого значення його концепція надає соціальній адаптації. Соціальне середовище, до якого адаптується особа, є результатом активності попередніх поколінь і частково її самої, тобто певною мірою людина створює своє середовище сама. Для позначення явища, коли соціальне середовище ніби виправляє порушення адаптації так, що неприйнятні в одних соціальних умовах форми поведінки стають прийнятними в інших, Гартман уводить поняття «соціальна поступливість» (social consent). Соціальна поступливість виявляється в основному щодо дітей і хворих [17].

Серед концепцій психоаналітичного напрямку слід виділити й підхід Е.Еріксона, який вважає, що конфлікт і захист є лише однією стороною адаптаційної взаємодії особи й середовища. Інша ж сторона цієї взаємодії представлена співпрацею й гармонією. Процес адаптації в концепції Еріксона описується формулою: суперечності, тривожність, захисні реакції особи й середовища – гармонійний розвиток або конфлікт. Конфлікт спостерігається там і тоді, де й коли захисні реакції індивіда та поступки середовища недостатні для встановлення гомеостатичної рівноваги [18]. Як й інші представники психоаналітичного напрямку, Е.Еріксон вважає, що причиною виникнення суперечностей між особою й середовищем є природжені або набуті впродовж раннього періоду розвитку неусвідомлювані потреби, що вимагають свого «виходу». Якщо середовище не «дозволяє» особі реалізувати ці потреби, виникає конфлікт; якщо середовище «поступається» особі, то виникає співпраця, що приводить до гомеостатичної рівноваги в системі «особа – середовище». Ступінь адаптованості визначається рівнем переживання тривожності. При високому рівні тривожності настає дезадаптованість.

Отже, у межах психоаналітичних концепцій адаптація особистості розглядається: по-перше, як процес конфліктної взаємодії особи й соціального середовища і, по-друге, як результат цього процесу. У цілому ж психоаналітична теорія адаптації особистості є найкраще розробленою. Заслуга психоаналітиків полягає в тому, що саме вони відкрили й описали систему психологічного захисту індивідуума.

Доречно, як нам видається, розглянути й інший існуючий підхід до дослідження адаптації особистості – з позицій когнітивної психології. Основним постулатом зазначеної концепції є прагнення до гармонії, узгодженості й конгруентності когнітивних репрезентацій зовнішнього світу й себе. Когнітивний дисонанс виникає тоді, коли особа володіє одночасно як мінімум двома «знаннями» (когнітивними елементами), які психологічно є суперечливими, що переживається нею як щось неприємне. У зв'язку із цим в особистості виникає прагнення редукувати дисонанс і відновити узгодженість. Разом зі спробами

редукувати когнітивний дисонанс суб'єкт уникає ситуацій та інформації, які могли б його посилити.

Як відзначає Дж.Гібсон, різні люди володіють різною толерантністю до дисонансу, що залежить передусім від спадковості й виховання в ранньому віці. Створювати нову інтерпретацію реальності задля розв'язання новопосталої суперечності будуть тільки люди з низькою толерантністю до дисонансу [19].

Л.Фестінгер виділяє п'ять основних сфер прояву феноменів, де редукція когнітивного дисонансу відіграє важливу роль [20]: конфлікти після ухвалення рішення; вимушене здійснення вчинків; селекція інформації; незгода з переконаннями соціальної групи; несподівані результати дій та їх наслідки. Спробуємо стисло описати кожен із цих сфер.

Конфлікти після ухвалення рішення. Коли особа вимушена вибирати одну з двох альтернатив, позитивні сторони знехтуваної альтернативи й негативні сторони вибраної альтернативи створюють дисонанс з ухваленим рішенням. Після ухвалення рішення місце гнучкого орієнтування в реальності займає упереджена зміна оцінок на користь уже вибраної альтернативи. Тим самим особа намагається редукувати дисонанс, що виник.

Вимушена згода. У цьому випадку дисонанс може бути значним тоді, коли особа поступово й цілком добровільно дозволяє залучити себе до діяльності, яка після її завершення недостатньо компенсується винагородою й постає як щось таке, що потребувало дуже великих зусиль. Для редукції дисонансу завищується заднім числом цінність здійсненої дії або применшуються її негативні аспекти.

Селекція інформації. Особа «помічає» ту інформацію, яка підвищує цінність, перевагу обраної альтернативи поведінки й знецінює знехтувану. Протилежна інформація при цьому ігнорується.

Незгода з переконаннями соціальної групи. Величина дисонансу при цьому зростає разом зі збільшенням розбіжностей між суперечливими переконаннями, важливістю теми, ступенем довіри до комунікатора. Редукція дисонансу може відбуватися двома шляхами: по-перше, зближенням своїх переконань із чужими; по-друге, екстремізацією особистих переконань.

Несподівані результати дій та їх наслідки. Дисонанс виникає переважно тоді, коли діяльність або її результат суперечать уявленню особи про себе, особливо коли останнє торкається її здібностей або моральності, а також у ситуаціях, коли в результаті діяльності несподівано виникають побічні наслідки. Редукція дисонансу відбувається шляхом модифікації первинної настанови так, щоб легше сприймалися спричинені нею наслідки.

Таким чином, особа, що переживає стан дисонансу, прагне редукувати його. Досягається це шляхом зміни одного з когнітивних елементів або додавання нового, що примиряє дисонуючі елементи, а також шляхом пошуку ситуацій, які ослабляють дисонанс, й уникнення ситуацій, що посилюють його.

Процес соціально-психологічної адаптації з погляду теорії когнітивного дисонансу можна описати формулою: конфлікт – когнітивний дисонанс (дискомфорт, загроза) – редукція когнітивного дисонансу (реакції пристосування). Ця формула означає, що в процесі взаємодії із середовищем особа стикається з

інформацією, що суперечить її настановам, унаслідок чого вона відчуває неузгодженість між змістовим компонентом і чинною реальною ситуацією, тобто когнітивний дисонанс, що переживається як стан дискомфорту (загрози). Коли людина не потерпає від переживання загрози, у неї високий рівень адаптованості. У разі вираженого емоційного переживання доводиться констатувати низький рівень адаптованості індивіда, тобто його дезадаптацію [16].

Цікавими, як на наш погляд, видаються дослідження адаптації особистості в гуманістичному аспекті. Гуманістичний напрям досліджень адаптації особи в зарубіжній психології представлено доробком авторів, що висувають як мету адаптації досягнення «позитивного духовного здоров'я». Це дає змогу суб'єктові адаптації уникнути психопатологічних проявів, досягти відповідності між індивідуальними й загальногруповими цінностями, розвинути певні особистісні характеристики. Представники гуманістичного підходу критикують розуміння адаптації як гомеостатичного процесу й висувають положення про оптимальну взаємодію особи й середовища. «При цьому підкреслюється динамічність стану оптимальності, можливість його порушення й прагнення до досягнення його на новому, більш високому або більш низькому рівні. Безперервні зростання й розвиток особи проголошуються атрибутивними моментами її існування. Процес соціально-психологічної адаптації з погляду даного підходу описується формулою: конфлікт – фрустрація – акти пристосування» [16, с.18].

У теоретичній концепції особистості К.Роджерса основними концептуальними складовими є: Я, або самість (Self), організм і феноменальне поле, яке прирівнюється до життєвого досвіду. До теоретичної конструкції Роджерса не входить поняття конфлікту, а емпіричний факт існування конфліктів і тривожності інтерпретується як неконгруентність самості й досвіду. У ситуаціях, «коли існує неузгодженість, але індивід не усвідомлює цього, він потенційно вразливий тривожністю, загрозою й дезорганізацією. Якщо значущий новий досвід демонструє суперечність так ясно, що вона повинна бути свідомо сприйнятою, то індивід буде під загрозою і його самість дезорганізується цією суперечністю й неасимільованим досвідом» [21, с.204]. У цьому випадку з метою збереження структури самості вступає в дію психологічний захист, який виконує функцію підтримки цілісності самості і є джерелом неконгруентності, оскільки реальний досвід піддається спотворенню й ніби відчужується від особи. Лавиноподібний процес відчуження особи, що розвивається таким чином, призводить до втрати контакту з реальністю, а в деяких випадках і до важких психічних розладів, коли вже не можна обійтись без утручання психотерапевта.

А.Маслоу як центральну характеристику особи виділяє різні ієрархічні рівні її потреб: фізіологічні потреби: їжа, вода, повітря, сексуальне задоволення й т. ін.; потреби в безпеці (safety needs) – безпека й захист від болю, страху, гніву, невлаштованості й т. ін.; потреби в соціальних зв'язках (needs for belongingness and love) – любов, ніжність, соціальна причетність, ідентифікація; потреби в самоповазі (esteem needs) – досягнення, визнання, схвалення; потреби в самоактуалізації (self-actualisation needs) – реалізація власних можливостей і здібностей, розуміння та осмислення [22].

Як відзначає А.Маслоу, діяльність особи організують потреби, розташовані безпосередньо над рівнем задоволених. Узагальнюючи відмінності між нижчими й вищими потребами, дослідник підкреслює, що результатом задоволення вищих потреб є розвиток особи. На його думку, потреби високого рівня менш важливі для виживання, тому від них можна на певний час і відмовитися. З точки зору А.Маслоу, конфлікт виникає лише тоді, коли фруструються базальні потреби людини.

За А.Бандурою, конфлікт виникає насамперед у результаті одноментної дії двох протилежних тенденцій реагування: «уникнення – прагнення», подвійного «уникнення – прагнення» й т. ін. [23]. Соціальна, фізична або уявна перешкоди, що унеможливають досягнення мети, розглядаються автором моделі як фрустрація.

У поведінкових реакціях конструктивної й неконструктивної спрямованості дослідники гуманістичного напрямку вбачають акти пристосування [24; 23]. На їх погляд, критеріями реакцій конструктивної спрямованості є: детермінація їх вимогами соціального середовища, спрямованість на розв'язання певних проблем, однозначна мотивація й чітка наявність мети, а також усвідомленість поведінки. Неконструктивні реакції не усвідомлюються особою. Вони направлені на усунення неприємних переживань конфліктної ситуації зі свідомості індивіда без розв'язання реальних проблем, тобто вони є своєрідним аналогом психологічного захисту, описаного представниками психоаналітичного напрямку. Завдяки конструктивним реакціям удається досягати оптимальних взаємовідносин між особою й середовищем (стану адаптації). Унаслідок неспроможності конструктивних або переважання неконструктивних реакцій виникає стан дезадаптації.

Резюмуючи вищевикладене, хочемо підкреслити, що представники гуманістичного напрямку розглядають процес адаптації не як гомеостатичну рівновагу організму й середовища, а як складний динамічний процес їх взаємодії, здатний забезпечити оптимальне співвідношення цінностей особи й середовища.

На нашу думку, найбільш цілісну й загальну систему критеріїв розробив О.Жмиріков, оскільки він розглядає проблему адаптації особистості через включеність у діяльність, яка постає як вектор спрямованості її активності. Проте в даному випадку включеність означає не спосіб адаптованості, а результат та ефективність адаптації особистості. Першим критерієм О.Жмиріков називає вихідні параметри діяльності, які є віддзеркаленням ефективності адаптаційного процесу, оскільки вимірюються «об'єктивними рівневими показниками досягнень у різних сферах життєдіяльності безвідносно щодо змісту способів і видів спрямованості активності». Другим критерієм дослідник називає ступінь реалізації внутрішнього потенціалу особистості, суть якого полягає у визначенні ступеня відповідності суб'єктивного потенціалу вимогам діяльності. Третій критерій – інтеграція особи з мікро- та макросередовищем – показує ступінь відповідності суб'єктивного потенціалу вимогам соціального середовища. Четвертим критерієм адаптованості О.Жмиріков вважає емоційне самопочуття особи. Цей критерій відображає суб'єктивний результат, загальну оцінку ефективності адаптаційного процесу на даному відрізку часу. У суб'єк-

тивній формі він відображає такі складові адаптаційного процесу, як здатність до адаптації (адаптивна), загальну зовнішню активність особистості, а також вірогідність порушення інтеграції поведінки, що вимірюється за допомогою самооцінок [16, с.64,65].

П.Кузнецов виокремлює високий, середній і низький рівні адаптації. Високий рівень адаптації характеризується стабільністю, послідовністю, умілим використанням традиційних форм і методів досягнення мети, упевненістю в собі, у своїх силах, у завтрашньому дні, відчуттям особистої відповідальності, потрібності, незамінності, піднесеним настроєм, оптимізмом, адекватністю, простотою й логічністю поведінки. У разі низького рівня адаптації реальна діяльність витісняється ідеальною, бракує почуття особистої відповідальності, нестандартно сприймається навколишня дійсність, терзають сумніви щодо успіху будь-якого почину й комплекси неповноцінності, виявляються депресивні реакції та надцінні ідеї. Для середнього рівня характерне поєднання характеристик високого й низького рівнів адаптації [25].

О.Скородумов вивчав у 1996 р. діяльність adeptів Великого Білого Братства, що дало йому підстави характеризувати випробуваних як дезадаптивних. «Дезадаптовані особи легше залучаються до сект, швидше стають лояльними до лідерів і сект у цілому. Лідерам же простіше здійснювати соціальну ізоляцію дезадаптованих осіб, яким реальна дійсність заподіювала душевні страждання й біль. Як показали результати дослідження, після перебування дезадаптованих осіб у сектах деструктивної спрямованості їх реадaptaція потребує участі та допомоги рідних і психотерапевтів» [26, с.157].

Висновки. З усього вищесказаного випливає, що соціальна адаптація для людини є складним і драматичним процесом. Соціальну адаптацію можна розглядати як результат збалансованої взаємодії когнітивної та емоційної сфер особистості, як ознаку хисткої рівноваги між її внутрішнім і зовнішнім світами. Безперечно, соціальна адаптація є одним із чинників психічної норми. Порушення соціальної адаптації особистості, з одного боку, часто стає передумовою культової психічної залежності, причиною прилучення до діяльності деструктивного культу, а з другого – наслідком для особистості перебування в деструктивному культурі.

1. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
2. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – С. Пб. : Питер, 2000. – 712 с.
3. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 92–100.
4. Психология. Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
5. Компоненты адаптационного процесса / [под ред. В. И. Медведева]. – Л. : Медицина, 1984. – 335 с.
6. Шпрангер Э. Два вида психологии / Э. Шпрангер // Хрестоматия по истории психологии / [под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан]. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 286–300.

7. Налчаджян А. А. Социально-психологическая адаптация личности (формы и стратегии) / А. А. Налчаджян. – Ереван : Изд-во АН Арм. ССР, 1988. – 263 с.
8. Кряжева И. К. Социально-психологические факторы адаптированности личности : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / И. К. Кряжева. – М., 1980. – 24 с.
9. Сиомичев А. В. Психологические особенности адаптации студентов в сфере познания и общения в вузе : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / А. В. Сиомичев. – Л., 1985. – 17 с.
10. Растигеев А. П. Социально-психологическая адаптация и ответственность личности / А. П. Растигеев // Адаптация выпускников высшей школы к работе на селе : тез. межвуз. конф. – Барнаул : БГПИ, 1981. – С. 3–5.
11. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский. – М. : Горбунок, 1994. – 224 с.
12. Кулагин Б. В. Основы профессиональной психодиагностики / Б. В. Кулагин. – Л. : Медицина, 1984. – 216 с.
13. Ядов Н. В. Динамика диспозиции личности в процессе производственной адаптации : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Социальная психология» / Н. В. Ядов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – 174 с.
14. Темпер Ю. Б. Болезни адаптации и их психопрофилактика / Ю. Б. Темпер, Ю. С. Ландышев // Валеология : Диагност. средства и практич. обеспеч. здоровья. – С. Пб. : Наука, 1993. – С. 74–85.
15. Никиташина И. Н. Экспериментально-психологическое исследование состояний психической дезадаптации у работников промышленных предприятий : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / И. Н. Никиташина. – С. Пб. : Психоневролог. ин-т им. В. М. Бехтерева, 1994. – 24 с.
16. Жмыриков А. Н. Диагностика социально-психологической адаптированности личности в новых условиях деятельности и общения : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / А. Н. Жмыриков. – Л. : ЛГУ, 1989. – 16 с.
17. Hartman H. Ego Psychology and the Problem of Adaption / H. Hartman. – N. Y. : International Univ. Press, 1958. – XI. – 121 p.
18. Эриксон Э. Г. Идентичность: юность и кризис / Э. Г. Эриксон ; [А. В. Толстых (общ. ред. и предисл.), А. Д. Андреева (пер.)]. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
19. Gibson J. Difining the idea dissonance / J. Gibson // Psychology. – 1992. – V. 29, № 3–4. – P. 68–70.
20. Festinger L. A theory of cognitive dissonance / L. Festinger. – Stanford : Stanford University Press, 1957. – 291 p.
21. Rogers C. R. The theory of Therapy personality and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework / C. R. Rogers // Psychology: A study of a science. V. 3 / [S. Koch (ed)]. – N. Y., 1959. – P. 184–256.
22. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу ; [пер. с англ.] – [3-е изд.]. – С. Пб. : Питер, 2003. – 352 с.
23. Bandura A. Social-learning theory of identificatory processes / A. Bandura // Handbook of socialization theory and research / [Gostin D. A. (ed.)]. – Chicago : Rand McNally Coll. Publ, 1969. – P. 213–262.
24. Allport G. The nature of prejudice / G. Allport. – N. Y. : Doubleday Anhor Books, 1958. – 418 p.
25. Кузнецов П. С. Адаптация как функция развития личности / П. С. Кузнецов. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1991. – 76 с.
26. Скородумов А. А. Социально-психологический анализ дезадаптации личности (на примере современных внеконфессиональных течений) : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / А. А. Скородумов. – С. Пб., 1996. – 17 с.